

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра архівознавства, спеціальних та правознавчих дисциплін

Дипломна робота
бакалавра

з теми: **«Таємна доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді партії.
Критика культу особи та політика центру»**

Виконала: студентка 4 курсу
спеціальності 6.020302 Історія*
Тимофійко Галина Олегівна

Керівник:
Лубчинський А. А., к. і. н., доцент
кафедри архівознавства, спеціальних
історичних та правознавчих дисциплін
Рецензент:

Кам'янець-Подільський – 2019 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	6
1.1. Історіографія	6
1.2. Джерельна база	12
РОЗДІЛ II. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В СРСР ПІСЛЯ СМЕРТІ СТАЛІНА	16
2.1. Соціально-економічне положення СРСР на момент смерті Сталіна	16
2.2. Суспільно-політичне положення в СРСР після смерті Сталіна – боротьба за владу між «спадкоємцями» диктатора	24
РОЗДІЛ III. ТАЄМНА ДОПОВІДЬ МИКИТИ ХРУЩОВА НА XX З'ЇЗДІ КПРС	33
3.1. Критика культу особи Сталіна у таємній доповіді Микити Хрущова	33
3.2. Висвітлення діяльності карально-репресивних органів у таємній доповіді Микити Хрущова	40
РОЗДІЛ IV. ВПЛИВ XX З'ЇЗДУ КПРС НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СРСР	50
4.1. Початок реабілітації жертв політичних репресій та десталінізація суспільного життя в СРСР	50
4.2. Вплив десталінізації на суспільно-політичне життя Української РСР	57
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	68
ДОДАТКИ	

Вступ

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена тим, що в умовах перегляду сучасною історичною наукою спадщини радянських істориків, системної критики раніше позитивно оцінених процесів та визначення ролі хрущовських реформ в суспільно-політичному житті УРСР, праця на таку тему є актуальною і дозволяє по новому поглянути на світову та вітчизняну історію. Особливу увагу до себе привертають 50 – ті роки ХХ ст. у СРСР. Смерть Сталіна і боротьба за спадщину між його найближчим оточенням сприяла ряду суттєвих змін в історії цієї країни. Ці зміни безпосередньо вплинули на історію України, тому як ніколи важливо дати їм адекватну наукову оцінку та визначити їхні наслідки на суспільно-політичне життя. Піком на шляху до змін вважається ХХ з'їзд КПРС та таємна доповідь Микити Хрущова, у якій він наважився відкрито говорити про негативні процеси, котрі відбувалися за наказами покійного Йосипа Сталіна. Однак, варто зазначити, що з'їзд був у певній мірі лицемірним, оскільки всі біди звалили тільки на покійника, тоді як сотні виконавців його волі, в тому числі Микита Хрущов, залишилися безкарними за скоєні ними злочини. Особливо важливим є питання реабілітацій незаконно засуджених та поверненні чесних імен діячам, які потрапили під репресії. З огляду на такий широкий спектр питань, що потребують перегляду, дослідження цієї теми є актуальним.

Мета роботи полягає у тому щоб на основі об'єктивного аналізу джерел з'ясувати причини таємної промови Микити Хрущова на ХХ з'їзді КПРС та перебіг десталінізації і політичної реабілітації після критики сформованого культу вождя та незаконних репресій органів НКВС.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

1. охарактеризувати соціально-економічну та політичну обстановку в СРСР, після смерті Сталіна;
2. розкрити вплив на радянське суспільство боротьби за владу між спадкоємцями Сталіна;

3. з'ясувати причини таємної доповіді Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС;

4. охарактеризувати мету та завдання критики культу вождя та діяльності карально-репресивних органів;

5. визначити характерні риси перебігу реабілітації жертв репресій та хід десталінізаційних процесів у СРСР;

6. висвітлити реакцію населення на критику культу особи Сталіна;

Об'єктом дослідження початок десталінізації в СРСР та її вплив на Україну.

Предметом дослідження таємна промова Микити Сергійовича Хрущова на XX з'їзді КПРС.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1953 р., тобто смерті Йосипа Віссаріоновича Сталіна, по 1962 р., коли був проведений XXII з'їзд КПРС.

Географічними рамками дослідження охоплюють територію СРСР.

Методологічною основою роботи є принцип історизму та об'єктивізму. З метою розв'язання завдань, використано проблемно-хронологічний, статистичний, аналітичний та порівняльний методи.

Теоретичне та практичне значення полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані вчителями на уроках з історії в процесі підготовки старшокласниками семінарських занять для детального вивчення названої теми; позакласній роботі в загальноосвітніх школах, а також для підготовки студентів історичних факультетів до практичних та семінарських занять.

Апробація результатів дослідження. Подане до розгляду дослідження пройшло апробацію у вигляді виступу на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками науково-дослідної роботи у 2018 р., а також шляхом її обговорення та надання рекомендацій до захисту на засіданні кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін КіПНУ імені Івана Огієнка.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять по два підрозділи, висновків до розділів та загального висновку, списку використаних джерел та літератури, а також додатків.

ВИСНОВКИ

Смерть Йосифа Сталіна спричинила суттєві зміни в історії СРСР та народів Східної Європи, які перебували під радянською окупацією. Аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури, інших важливих джерел переконують в тому, що після смерті багаторічного вождя, внаслідок боротьби за владу між його спадкоємцями в СРСР почали відбуватися кардинальні зрушення у внутрішній та зовнішній політиці. В окремих історичних працях взагалі на передній план виносяться висновки, що смерть вождя була неприродною і винні в ній його соратники. Однак ця версія не підкріплена ніякими серйозними фактами, крім здогадів, тому дотримуватимемося основної. Коли тіло вождя виявили, владу поділили між собою три впливові діячі комуністичної партії: Лаврентій Берія, Георгій Маленков та Микита Хрущов.

З'ясовано, що під час короткого колегіального управління, після розподілу владних посад, почалися перші спроби реформувати радянське суспільство. Вони були здійснені за ініціативи Лаврентія Берії (в плані реабілітації незаконно засуджених по Мігрельській справі та Справі лікарів) та Георгія Маленкова (у сфері економічних перетворень в промисловості та сільському господарстві). Микита Хрущов в цей період зайняв вичікувальну позицію і чекав вдалого шансу усунути опонентів.

Охарактеризовано проекти економічних змін, які планувалося ввестися в перший рік після смерті Сталіна, не могли ніяк реалізуватися на практиці через неузгодженість між спадкоємцями комуністичної імперії. Перші плани покращення економічної ситуації запропонував Георгій Маленков. Варто відзначити, що вони виглядали дуже прогресивними в плані покращення життя рядового радянського жителя, однак негативно оцінювалися верхівкою партії. Тому проекти Маленкова не тільки не були прийняті, а й стали однією з причин його усунення від влади.

Встановлено, що зміни в економіці СРСР пішли за шляхом продиктованим Микитою Хрущовим, який дотримувався кардинально

інших поглядів. Незалежно від часткового зростання економіки держави, основні проблеми, які вийшли на поверхню в 60-роках, а саме нерівномірний баланс промисловості та криза сільського господарства, так і не були вирішені.

Відзначено, що після розстрілу Берії, Маленков став для Хрущова легкою здобиччю і був легко відкинений на другий план. Однак для повної концентрації владних повноважень, Микиті Сергійовичу потрібно було подолати свого головного ворога – культ покійного Сталіна. Для цього він наказав сформувати окрему комісію і підготувати таємну доповідь для XX з'їзду КПРС. На цьому з'їзді, головним завданням новий лідер СРСР поставив висвітлити та розвінчати культ особи Сталіна.

25 лютого 1956 р. на закритому засіданні найбільш впливових делегатів XX з'їзду, Микита Хрущов виступив із таємною доповіддю. Перші тези на XX з'їзді КПРС були присвячені тенденційним викривленням основних ідей Маркса, Енгельса та Леніна, шляхом формування культу особи вождя навколо Йосифа Сталіна. Посилаючись на праці теоретиків комунізму та їхню ленінську адаптацію, Микита Хрущов послідовно довів, що Сталін з причини неправильного розуміння основ марксизму та прагненням особисто контролювати монополію на владу, методично допустив утворення навколо своєї особи ворожого марксизму культу вождя. Такі речі, партія була змушена підтримати побоюючись репресій з боку Сталіна, котрий вбачав у критиці своєї діяльності ворожі настрої, оточення вождя, побоюючись переслідувань, взяло участь в узурпації влади в партії.

З'ясовано, що для довершення наведених аргументів, Микита Сергійович навіть зачитав уривок з передсмертного листа Леніна, в якому той просив не обирати Йосифа Сталіна на керівні посади, оскільки той являє собою особу, що може неправильно зрозуміти мету діяльності партії та сконцентрувати всю владу в своїх руках. Однак, незалежно від цього, Хрущов пропонував вважати Сталіна видатним комуністом, котрий

допустив культ особи навколо себе, виключно з ідеологічних прорахувань та помилок.

Відзначимо, що друга частина доповіді була присвячена критиці культу особи Йосифа Сталіна, масовому терору та злочинам НКВС другої половини 1930-х – початку 1950-х років, провина за які покладалася особисто на Сталіна, а також проблемі реабілітації партійних та військових діячів, репресованих в період розквіту сталінізму. Доповідь спричинила справжній резонанс серед радянської верхівки, оскільки при житті вождя ніхто навіть не наважувався порушувати такі питання. Після неї почалися реабілітаційні процеси, однак вони проводилися вибірково.

Для повного висновку, варто згадати слова політолога Енн Аппельбаум, яка сказала, що у своїй доповіді Микита Хрущов сказав тільки половину правди - розповідаючи про злочини Сталіна, він промовчав про свої власні та злочини тих, хто сидів на цьому закритому засіданні. На її думку, доповідь мала на меті не реабілітувати невинно засуджених, а створення сприятливих умов для сходження на престол нового лідера. Також таємна доповідь повинна була залякати всіх опонентів Хрущова, які брали участь у репресіях і могли відповісти за них в будь-який момент.

З'ясовано, що десталінізація, що почалася в лютому 1956 р., й уже через декілька місяців після закритої доповіді Хрущова затухла та припинилася на декілька років. В період 1956 до 1961 рр. про знову говорилося, як про видатного революціонера та лідера Радянського Союзу, який лише в кінці свого життя став допускати великі помилки та беззаконня.

Десталінізація дещо припинилася після антирадянського повстання в Угорщині та антикомуністичних виступів у Польщі, восени 1956 р. Радянське керівництво на чолі з М.С. Хрущовим злякалося виходу ситуації з-під контролю та повторення подібних подій в самому СРСР, і на рубежі 1956-1957 рр. “перша хвиля” десталінізації фактично зійшла на кінець. Сталіну в 1957-1961 рр. як у виступах радянських офіційних осіб, так і в

офіційній партійній літературі та засобах масової інформації стала даватися виважена характеристика, більшою мірою підкреслювалися його заслуги перед КПРС та Радянською державою.

Доведено, що десталінізація в УРСР проводилася аналогічними темпами що й у всьому Радянському Союзі. За сприяння Микити Хрущова частка українців у республіканському уряді значно зросла. Багато діячів з українським походженням зайняли керівні посади навіть в столиці СРСР. Що стосується політичних реабілітацій то проводилися вони переважно вибірково. Багато незаконно засуджених не могли повернути своє чесне ім'я та повернутися додому, через звинувачення в українському націоналізмі та причетності до діяльності ОУН і УПА. Погано склалася доля депортованих союзу народів. Багато кримських татар отримали відмови на свої спроби повернутися на історичну батьківщину. Їх називали зрадниками і всіляко утримували подалі від Криму, тоді як їхні землі заселялися переважно росіянами. Після 1957 року, в десталінізації почався помітний спад. Останнім спалахом цього процесу став XXII з'їзд КПРС, де відкрито критикували Сталіна та його соратників. Після цього з'їзду десталінізація поступово припинилася, а з усуненням від влади Хрущова, взагалі поступилася місцем неосталінізму Брежнєва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Касьянов Георгій Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1983-1990. – Т. 8: 1946-1955. – 1985. – 542 с.
3. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1983-1990. – Т. 9: 1956-1960. – 1986. – 574 с.
4. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежнев. 1953-1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э. Ю. Завадская. Под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. – М.: «Материк», 2005. – 432 с.
5. Лаврентий Берия Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. Под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – М.: МФД, 1999. – 512с.
6. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н. С. Хрущева XX съезду КПСС 25 февраля 1956 г. // Известия Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза. – М.: изд. ЦК КПСС « Правда», 1989. № 3. С. 128 – 171.
7. События эпохи Хрущева – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2016/03/29/sobytiya-epohi-hrushheva>.
8. Шаповал Юрій Незакрита доповідь Микити Хрущова/ Ю. Шаповал// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/nezakrita_dopovid_mikiti_hruschova.html.

Література

9. Аймермахер К. Доклад Н.С. Хрущева о культе личности Сталина на XX съезде КПСС: Документы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 540 с.
10. Аксютин Ю.В. Новое о XX съезде КПСС/ Ю.В. Аксютин// Отечественная история. — 1998. - №2. — С.108-123.
11. Аксютин Ю.В. Хрущовская оттепель и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг./ Ю.В. Аксютин. — М.: РОССПЭН, 2004. — 488 с.
12. Алпатов М. Хрущев против Сталина/ М. Алпатов// Независимая газета. — 1998. — 17 апреля. — С.7.
13. Артизов А. Реабилитация как это было 1953-1956/ А. Артизов, Ю. Сигачев, В. Хлопов, И. Шевчук. — Москва, 2000. — 224 с.
14. Бажан О. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50 - 60-ті роки XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - 2003. - 8. - С. 435-444.
15. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. — К., 2000. — 332 с.
16. Бажан О.Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.26. - 2004. - 26. - С. 155-167.
17. Бажан О.Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. - 2005. - 31. - С. 189-199.
18. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 50-х – початок 60-х років) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1996. - 1. - С. 469-480.

19. Бажан О. Холодне українське літо 1953 року (проведення амністії 1953 року в Українській РСР: перебіг, масштаби, наслідки) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. - 2009. - 15. - С. 301-309.
20. Бажан О. ХХ з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 112–117.
21. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)/ В.К. Баран, В.М. Даниленко. - Київ: Альтернативи, 1999. - 304 с. - (Україна крізь віки. - Т. 13).
22. Баран В.К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів : Свобода, 1992. – 123 с.
23. Барсуков Н. Коммунистические иллюзии Хрущева/ Н. Барсуков, М.1991. - Диалог, № 5, с. 75-83.
24. Брегеда М. Оцінка населенням Наддніпрянщини доповіді М.Хрущова «Про культ особи та його наслідки» на ХХ з'їзді КПРС // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 10. — Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. — С. 40–44.
25. Брегеда М. В. Ставлення селянства Радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік) / Микола Володимирович Брегеда // Український селянин: Зб. наук. праць [за ред. А. Г. Морозова]. — Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. — Вип. 11. — С. 142—145.
26. Журавлев В.В. ХХ Съезд КПСС и его исторические реальности/ В.В. Журавлев. Москва, 1991. – 415 с.
27. Зубкова Е. Маленков и Хрущов/ Е. Зубкова// Новая и новейшая история. – 1995. - №4. – С. 34-42.
28. Зубкова Е. Маленков, Хрущов и “оттепель”/ Е. Зубкова// Коммунист. – 1990. - №14. – С. 86-94.

29. Зубкова Е. Маленков и Хрущов: личный фактор в политике послесталинского руководства Е. Зубкова// Новая и новейшая история. – 1995. - №4. – С. 103-115.
30. Зубкова Е. Реформы Хрущова: культура политического действия/ Е. Зубкова// Свободная мысль. – 1993. - №9. – С. 97-107.
31. Зезина М.Р. Шоковая терапия: От 1953 к 1956 г./ М.Р. Зезина// Отечественная история. – 1995. - №2. – С.121-134.
32. Каретникова А. 1956 год. Середина века/ А Каретникова, Л. Лурье, С. Малярова. – Спб: Нева, 2007. – С. 99–101.
33. Колесов М.С. «Советская атлантида». Философские очерки/ М.С. Колесов. — Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2010. — 464 с.
34. Константинов С. Шоковая терапия Никиты Хрущева/ С. Константинов // Независимая газета. – 2001. – 14 февраля. – С.6.
35. Кульчицкий С.В. Межі реформаторської діяльності М.Хрущова/ С.В. Кульчицкий // Історія в школах України. – 1997. - №4. – С.6-10.
36. Ляшко О. Микита Хрущов: відлига і заморозки/ О. Ляшко// Вітчизна. – 1994. - №7/8. – С.98.
37. Наумов В.П. Борьба Н.С. Хрущева за единоличную власть. Доклад Хрущева на XX съезде КПСС/ В.П. Наумов// Новая и новейшая история, 1996, №2. – С.15-16.
38. Наумов В.П. К истории секретного доклада Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС/ В.П. Наумов// - "Новая и новейшая история", 1996, № 4. – С.45-64.
39. Наумов В.П. Реформатор из "сталинской шинели"/ В.П. Наумов// Свободная мысль. – 1994. - №10. – С.27-32.
40. Новиков А.В. Первая реакция на критику «культ личности» И.В.Сталина». По итогам выступления А.М. Панкратовой в Ленинграде в марте 1956 года / Публ. подг. А.В.Новиков // Вопросы истории. — М., 2006. — № 8. — С. 3–21.

41. Омельчук Д. Реакція населення Криму на доповідь та постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідки» // 118 Наталія Хоменко Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збір. ст. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу». — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 118–122.
42. Опенкин Л. Оттепель: как это было (1953-1955 гг.)/ Л. А. Опенкин. - М.: Знание, 1991. - 63 с.
43. Пыжиков А. Внутрипартийная борьба и эволюция системы власти (1953-1957)/ А. Пыжиков // Вестник Российской академии наук. – 2001. - №3. – С.246-251.
44. Пыжиков А. Советское послевоенное общество и предпосылки хрущевских реформ)/ А. Пыжиков // Вопросы истории. – 2002. – №2. – С.33-43.
45. Пыжиков А. XX съезд и общественное мнение/ А. Пыжиков // Свободная мысль – XXI. – 2000. - №8. – С.76-85.
46. Пихоя Рудольф. Медленно тающий лед (март 1953 - конец 1957 гг.)/ Пихоя Рудольф// Международный Исторический Журнал, 2000, №7. – С.67-73.
47. Пихоя Р.Г. О внутривластной борьбе в Советском руководстве 1945-1958/ Р.Г. Пихоя// Новая и новейшая история. – 1995. - №6. – С.3-17.
48. Серебрякова З. Вехи XX съезда/ З. Серебрякова // Горбачевские чтения. Вып. 4.: XX съезд и доклад Н.С. Хрущева «о культе личности» в российской истории: к 50_летию XX съезда КПСС. От Фултона до Мальты: как началась и закончилась холодная война / Междунар. фонд соц._экон. и политол. исслед. (Горбачев — Фонд). — М.: Горбачев–Фонд, 2006. — С. 94–98.

49. Сурнін В.Б. За кулісами «секретної» доповіді М.С.Хрущова// Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». — Вип. 24. — 2010. — С. 156 -157.
50. Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР(1953-1964 рр.): Монографія/ В.І. Тимцуник. — К.: Вид-цтво НАДУ, 2003. — 400 с.
51. Удилов В. За что Хрущев отомстил Сталину/ В. Удилов // Независимая газета. — 1998. — 17 февраля. — С.8.
52. Шаповал Ю. Был ли Никита Хрущев "мошенником высшего класса"?/ Ю. Шаповал // День. — 2002. — 23 февраля. — С.5.
53. Шлаен Н. Отмороженная оттепель/ Н. Шлаен // Зеркало недели. — 1999. - №40. — С.15.
54. Штёппер Б. «Революция сверху» и культ Сталина / Б. Штёппер, А. Зуппан// Отв. ред. Б. В. Носов. — Славянские народы: общность истории и культуры: К 70-летию члена-корреспондента Российской академии наук Владимира Константиновича Волкова. — М.: Индрик, 2000. — 488 с.